

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НАПН УКРАЇНИ

СЕРЕДА ОЛЕНА ЮРІЇВНА

УДК: 373.5.06-053.6:331.548]:159.9(043.3)

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ПРОФЕСІЙНОГО
САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ**

19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

КИЇВ – 2021

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України

Науковий керівник: кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
ЖОВТЯНСЬКА Валерія Вікторівна,
старший науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, доцент
ВАСИЛЬЧЕНКО Ольга Миколаївна,
професор кафедри психології Університету економіки та права «Крок»

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
ЯВОРСЬКА-ВЕТРОВА Ірина Вікторівна,
старший науковий співробітник лабораторії психології особистості імені П. Р. Чамати Інституту психології імені Г. С. Костюка

Захист відбудеться «27» квітня 2021 року об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.457.01 в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України за адресою: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту соціальної та політичної психології НАПН України за адресою: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15.

Автореферат розісланий «26» березня 2021 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. М. Коробка

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. На сучасному етапі соціально-економічного розвитку України, в умовах реформування загальної середньої освіти і розбудови профільної школи, інтенсивних змін на ринку праці значно загострюється питання професійного самовизначення молоді, зокрема учнів старших класів. Ситуація завершення середньої освіти вимагає від старшокласників здійснити професійний вибір, що активізує потребу в самопізнанні, самоусвідомленні і саморозумінні. Однак на практиці з'ясовується, що професійне самовизначення молодих людей відбувається складно і виявляється відірваним від прагнень, інтересів і потреб самого старшокласника.

Проблема професійного самовизначення є важливим і широко досліджуваним феноменом, який вивчається у зв'язку з життєвими перспективами особистості, як аспект соціального самовизначення (М.Р. Гінзбург, Є.І. Головаха, Д.І. Фельдштейн), пов'язаний з розвитком особистості, специфікою її смислового сприймання (Є.О. Клімов, М.С. Пряжніков, П.А. Шавір), у зв'язку зі спрямуванням і покликанням (В.П. Парамзін, К.К. Платонов, В.Є. Чудновський). У сучасних дослідженнях проблеми професійного вибору старшокласників приділено увагу ознакам готовності старшокласників до професійного самовизначення (М.Є. Скиба), особистісному потенціалу їхньої професійної самореалізації (С.Д. Максименко, Л.З. Сердюк), обумовленості професійної самореалізації особистісними цінностями (О.І. Пенькова), визначено технології побудови життєвих перспектив старшокласника (Н.Д. Володарська), а також зроблено акцент на творчу самореалізацію у толерантному освітньому просторі (С.П. Яланська, Н.М. Атаманчук). Дослідниками аналізується вплив чинників самодетермінації, автономії і самореалізації старшокласників на їхнє професійне самовизначення (К. Shorgen, L. Jaehoon, P. Panko).

Водночас у дослідженнях означеної проблеми бракує ґрунтовного вивчення соціально-психологічних чинників професійного самовизначення старшокласників, урахування яких практичними психологами і педагогами сприяло б створенню умов для активізації процесу їхнього професійного самовизначення і самореалізації. Особливої ваги у цьому контексті набувають чинники, які сприяють самоактуалізації, а отже, відчуттю впевненості старшокласників у ситуації професійного вибору.

Науково-практична та соціальна значущість проблеми професійного самовизначення старшокласників як важливого витoku особистісного розвитку зумовили вибір теми дослідження «Соціально-психологічні чинники професійного самовизначення старшокласників».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано в межах науково-дослідної теми лабораторії методології психосоціальних та політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України «Особливості становлення і розвитку форм соціально-психологічного мислення» (2013-2016 рр., державний реєстраційний номер 0113U002137). Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол № 1/06 від 19.01.2006

р.) та узгоджено на бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології (протокол № 5 від 28.05.2013 р.).

Об'єктом дослідження є професійне самовизначення старшокласників.

Предмет дослідження – соціально-психологічні чинники професійного самовизначення старшокласників.

Мета дослідження – виявити соціально-психологічні чинники професійного самовизначення старшокласників та з'ясувати особливості їхнього впливу на професійне самовизначення.

Відповідно до мети визначено **завдання дослідження**:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз наукових джерел із проблеми професійного самовизначення старшокласників.

2. Обґрунтувати методичні засади та розробити методичний комплекс дослідження соціально-психологічних чинників професійного самовизначення старшокласників, дослідити емоційний стан старшокласників з різним професійним вибором.

3. Виявити соціально-психологічні чинники професійного самовизначення старшокласників і дослідити їх вплив на типи професійного вибору.

4. Розробити рекомендації психологам, вчителям, батькам щодо підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників.

Щоб досягти мети та вирішити поставлені завдання, було розроблено програму дослідження. Для її реалізації застосовано комплекс **методів**, серед яких:

– *теоретичні*: аналіз літературних джерел з питань особистісного і професійного самовизначення особистості у ранньому юнацькому віці для з'ясування стану розробленості проблеми; аналіз і синтез психологічного змісту професійного самовизначення особистості для визначення ролі і місця соціально-психологічних чинників у цьому процесі, класифікація для визначення типів професійного самовизначення старшокласників;

– *емпіричні*: анкетування з метою визначення впливів, яких зазнають старшокласники під час прийняття рішення щодо вибору професії; психодіагностичне тестування для виявлення типів професійного вибору і емоційного стану, комунікативних властивостей, досвіду спілкування і каузальних подій професійного самовизначення старшокласників; формуючий експеримент, спрямований на розвиток комунікативних властивостей і надання старшокласникам функціонального досвіду спілкування щодо вибору професії.

Для дослідження видів впливу оточення на професійний вибір старшокласників застосовано авторську анкету. Для розподілення респондентів на групи за типом професійного вибору використано тестову методику Дж. Голланда «Професійний тип особистості», тестову методику «Емоційне вигорання» В.В. Бойко та методику діагностики показників і форм агресії А. Басса і А. Дарки для дослідження емоційного стану старшокласників з різним типом професійного самовизначення. Для визначення комунікативних властивостей старшокласників застосовано опитувальник 14-ФО-142 Р. Кеттела, методику діагностики комунікативної установки В.В. Бойко для вивчення досвіду спілкування старшокласників, який вплинув на їхнє професійне самовизначення. Для виокремлення каузальних подій застосовано метод каузометрії (Є.І. Головаха,

О.О. Кронік).

– *методи статистичної обробки інформації*: описова математична статистика, метод однофакторного дисперсійного аналізу (ANOVA) для дослідження різниць у емоційному стані старшокласників, обумовленого типом професійного вибору, каузограми і дискримінантний аналіз для визначення особливостей впливу соціально-психологічних чинників на професійний вибір старшокласників, t-критерій для дослідження зміни емоційного стану старшокласників після проведеного експерименту.

Наукова новизна результатів дослідження полягає у тому, що:

Вперше:

– *виокремлено* три типи професійного вибору старшокласників на основі зіставлення їхнього професійного профілю, професії-мрії і реально обраної професії: *конструктивний*, який відповідає професії-мрії і професійному профілю; *ефективний*, який відповідає професійному профілю і не відповідає професії-мрії; *деструктивний*, який не відповідає професії-мрії і професійному профілю старшокласників;

– *визначено* соціально-психологічні чинники, які впливають на тип професійного самовизначення старшокласників – каузальні події, комунікативні властивості, досвід спілкування: *каузальні події* професійного самовизначення – події, які спрямували до наслідування близького оточення, пов'язані з впливом моди на професії, із професійними стереотипами, виявом самосвідомості та ін. – можуть стати передумовою як зміни, так і підкріплення професійної ідентичності у контексті індивідуального життєвого досвіду старшокласників; *комунікативні властивості* визначають особливості міжособистісної взаємодії; опосередкування внутрішніх психологічних умов зовнішнім соціальним середовищем реалізується у формуванні його особистісного *досвіду спілкування*;

– *встановлено*, що *розширення досвіду спілкування* допомагає старшокласникам краще усвідомити свої професійні можливості та зіставити їх із вимогами оточення; *спілкування*, спрямоване на досягнення старшокласниками відчуття самоефективності, розкриває їхню особистісну професійну спрямованість та надає інформацію щодо можливості і способу застосування здібностей у багатьох професійних сферах; *досвід спілкування* піддається корекції і є важливим елементом профорієнтаційної роботи зі старшокласниками.

Набули подальшого розвитку:

– психологічні уявлення про особистісну самоактуалізацію, які доповнено положеннями про важливість набуття знань щодо можливості реалізації особистістю власних здібностей та навичок у різних сферах професійної діяльності і, як наслідок, посилення відчуття самоефективності;

– методичні підходи до вивчення соціально-психологічних чинників професійного самовизначення старшокласників, які розглянуто крізь призму життєвого шляху і психологічних особистісних характеристик.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що отримані результати можуть бути застосовані психологами для розроблення психологічних заходів із профорієнтаційної роботи, які сприятимуть ефективному вибору майбутньої професії старшокласникам. Представлені в роботі діагностичні заходи та

рекомендації для психологів, вчителів, батьків будуть корисними для підвищення ефективності профорієнтаційної роботи з учнями старших класів. Теоретичний та емпіричний матеріал дослідження може використовуватись у процесі розроблення та викладання навчальних курсів із психодіагностики, психологічного консультування, психокорекції, а також при розробленні спецкурсів із практичної психології, професійної орієнтації та професійного відбору.

Результати дослідження **впроваджено** під час підготовки профорієнтаційних заходів психологами гімназії № 109 ім. Т.Г. Шевченка Печерського р-ну м. Києва (довідка № 36 від 23.12.2020р.), в практику підготовки студентів 2-го курсу спеціалізації «Практична психологія» та в профорієнтаційні заходи кафедри практичної психології Інституту Людини Київського університету ім. Б. Грінченка (довідка № 69 від 05.02.2021р.).

Публікації. Зміст дисертаційної роботи відображено в п'яти одноосібних публікаціях у наукових фахових виданнях, включених до переліку МОН України, з них 1 – у наукових виданнях, внесених до міжнародних наукометричних баз.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, який включає 216 найменування (із них 52 – англійською мовою) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 199 сторінок, основну частину дисертації викладено на 146 сторінках. Текст дисертації містить 17 рисунків і 12 таблиць. Додатки розміщено на 23 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми, сформульовано мету та завдання дослідження, визначено його об'єкт і предмет, описано методи дослідження, висвітлено наукову новизну, практичне значення роботи, наведено дані про апробацію, наукові публікації і структуру дисертації.

У **першому розділі «Теоретичні засади дослідження соціально-психологічних чинників професійного самовизначення старшокласників»** визначено стан дослідження проблеми професійного самовизначення в юнацькому віці вітчизняними та закордонними психологами. Проаналізовано й узагальнено провідні напрями та підходи до вивчення феномену професійного самовизначення у контексті життєвого, особистісного, соціального самовизначення. Розглянуто чинники, що впливають на професійне самовизначення особистості, та проаналізовано соціально-психологічні особливості професійного самовизначення старшокласників. Комунікативні властивості старшокласників, каузальні події і набутий ними у взаємодії з оточенням досвід спілкування розглянуто в контексті формування професійної самосвідомості, розвиток якої спричиняє або самоактуалізацію, або дифузю ідентичності в професійному самовизначенні старшокласників.

Проблеми самовизначення були закладені С.Л. Рубінштейном, який розглядав його в контексті проблеми детермінації. Підхід дослідників до вивчення різних аспектів проблеми самовизначення молодшої людини залежить від того, яке розуміння психологічного змісту самовизначення закладено в теоретичну основу наукового аналізу: «життєве самовизначення», «соціальне самовизначення»,

«моральне самовизначення», «суб'єктне самовизначення», «професійне самовизначення».

В психології особистості, у віковій, педагогічній і соціальній психології проблема професійного самовизначення є важливим і широко досліджуваним феноменом, який вивчається у зв'язку з життєвими перспективами, професійними стратегіями особистості і плануванням нею майбутнього (О.М. Васильченко, М.Р. Гінзбург, Є.І. Головаха, В.І. Журавльов, О.О. Кронік); у контексті розвитку особистості, специфіки її смислового сприймання світу, настанов свідомості (К.О. Абульханова, Г.О. Васьківська, Є.О. Клімов, С.В. Косянчук, М.Х. Тітма).

Проблеми, пов'язані із вибором професії, шляхом вивчення мотиваційної сфери особистості, самоствавлення, а також у зв'язку з поняттями спрямування і покликання досліджують М.Т. Дригус, І.М. Євченко, О.А. Каденко, Л.З. Сердюк, І.В. Яворська-Ветрова, В.В. Ярошенко. Специфіку профорієнтаційної роботи психолога вивчають О.І. Вітківська, К.М. Гудименко, М.Л. Шабдінов та інші.

Більшість дефініцій поняття професійного самовизначення, які можна зустріти в психологічній літературі, мають описовий характер і стосуються зазвичай окремих вузьких аспектів. Низка досліджень присвячена вивченню ознак готовності до професійного самовизначення старшокласників – Є.О. Клімовим охарактеризовано об'єктивні чинники такої готовності, а також чинники формування професійних здібностей; М.Є. Скибою виокремлено соціально-психологічні ознаки готовності до професійного самовизначення у зв'язку з умовами діяльності, культурою суспільства та рівнем особистісних домагань.

Теоретичний аналіз проблеми дав підстави для визначення професійного самовизначення старшокласників як довготривалого процесу інтеграції в професійний світ, який базується на їхній потребі реалізувати особистісні прагнення в соціальних реаліях і містить низку взаємопов'язаних рішень. Відповідно до віку і соціальної ситуації, старшокласник перебуває на стадії оптації, тож завершення даного етапу його професійного самовизначення позначається вибором професії для подальшого навчання або роботи. При цьому існує певна кількість видів діяльності, в яких старшокласник має змогу розкрити свої здібності, і вони не завжди відповідають одному предмету діяльності.

Вважаємо, що професійне самовизначення старшокласників має розглядатися у зв'язку з процесами світоглядного, особистісного і соціального самовизначення, як невід'ємна частина цілісного процесу. Готовність до вибору професії старшокласниками, на нашу думку, обумовлена насамперед певним рівнем особистісної зрілості та соціально-психологічними чинниками.

Теоретичний аналіз дає підстави очікувати, що комунікативні властивості старшокласників, каузальні події і набутий ними у взаємодії з оточенням досвід спілкування впливають на формування професійної самосвідомості, яка, в свою чергу, визначає або самоактуалізацію, або дифузії ідентичності у професійному самовизначенні, та розглядати їх як соціально-психологічні чинники професійного самовизначення старшокласників.

У другому розділі **«Організація та проведення емпіричного дослідження професійного самовизначення старшокласників»** представлено загальну організацію, процедуру та опис етапів дослідження, обґрунтовано комплекс

застосованих методів. Наведено дані дослідження впливу близького оточення на вибір професії старшокласниками. Визначено типи професійного вибору старшокласників та представлено результати дослідження емоційного компоненту переживання ситуації вибору професії: емоційний дефіцит, відчуття пригнічення.

Дослідження проводилось у п'ять етапів. На *першому етапі* було досліджено види впливу, якого зазнали старшокласники під час прийняття рішення щодо вибору професії, та стратегії захисту, які вони використовували; на *другому* – професійну спрямованість і типи професійного вибору старшокласників, а саме визначено професійний профіль старшокласників та профіль омріяної і реально обраної професії; на *третьому* – досліджено емоційний компонент переживання ситуації вибору старшокласників із різним професійним самовизначенням; на *четвертому етапі* визначено соціально-психологічні чинники професійного самовизначення старшокласників: каузальні події, комунікативні властивості і досвід спілкування; проаналізовано можливість прогнозування приналежності старшокласників до певного типу професійного вибору з огляду на соціально-психологічні чинники. На *п'ятому етапі* дослідження проведено експеримент з метою формування комунікативних навичок і надання досвіду спілкування старшокласникам щодо вибору професії, а також розроблено рекомендації для професіоналів, які працюють з даною проблематикою, старшокласників і їхніх батьків.

Загалом у дослідженні взяли участь 295 осіб, із них 40 - абітурієнти Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України, 209 осіб – учні одинадцятих класів другого семестру навчання, 46 учнів одинадцятих класів другого семестру навчання взяли участь в експериментальному дослідженні.

За результатами першого етапу дослідження, яке проводилось серед абітурієнтів Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України (40 осіб) за авторською анкетною, було виявлено, що 67% респондентів змінили омріяну професію, яку хотіли опанувати після школи, на іншу. Різняться характер реально обраної професії у групах старшокласників, які змінили і які не змінили свій професійний вибір. Для респондентів, які змінили вибір, вона престижна (36,63%) та має перспективу кар'єрного зросту (23,31%), у респондентів, що обрали професію-мрію, вона рідкісна (36,37%), пов'язана з хобі та шкільними предметами (27,27%). Значну роль у виборі професії для старшокласника відіграло спілкування з батьками (53,28%), друзями (39,96%), вчителями і родичами (26,64%), коханою людиною та навіть випадковими співрозмовниками (23,31%).

Було виявлено такі види впливу на старшокласників з боку оточення: самопросування, примус, маніпуляції, запевнення; а також стратегії протистояння їм: психологічна самооборона, енергетична мобілізація, творчість. Дослідження показало амбівалентний характер впливу оточення на старшокласника під час вибору професії: визначені види впливу можуть мати як конструктивний, так і деструктивний характер наслідків. При цьому старшокласники, що змінили свій вибір професії, не вважають вибір усвідомленим (54,55%), а 72,73% з них не впевнені у своїх можливостях по-справжньому оволодіти обраною професією – вони розраховують на силу волі (81,82%), знання (68,42%) та гроші (27,27%). Водночас 94,73% старшокласників, що не змінили свого рішення, впевнені у своєму

виборі, який, на їхню думку, є усвідомленим та підкріпленим знаннями (68,42%) і бажанням опанувати знання (47,37%). Таким чином, визначено продуктивним розгляд ситуації у широкому часовому вимірі та міжподієвому зв'язку.

За результатами емпіричного дослідження з шістьох теоретично визначених було виявлено три типи професійного вибору старшокласників: конструктивний тип – реальний вибір старшокласників відповідає професійному профілю і професії мрії (28,7%), ефективний – реальний вибір старшокласників не відповідає професії мрії, але відповідає професійному профілю (35,9%), деструктивний тип – реальний вибір старшокласників не відповідає професійному профілю і професії мрії (33,9%).

Результати, отримані під час обробки статистичним методом однофакторного дисперсійного аналізу (ANOVA), свідчать про те, що приналежність старшокласника до типу професійного вибору істотно впливає на його емоційний стан. Отримані дані дозволяють надати психологічну інтерпретацію виявлених нами типів професійного самовизначення. Так, конструктивне професійне самовизначення (реальний вибір професії відповідає професійному профілю старшокласника і його мрії) є відповідним внутрішньому світові старшокласника, він відчуває себе володарем власного майбутнього, емоційно стабільний. Ефективне професійне самовизначення (реальний вибір професії відповідає професійному профілю старшокласника, не відповідає професії-мрії) – це результат процесу, під час якого старшокласник змінює професійний вибір на той, що відповідає професійному профілю. Старшокласники з таким типом професійного вибору відчувають свою самоефективність у професійному виборі, контрольованість та бажаність обраного майбутнього, а отже не мають емоційного дефіциту і не відчувають пригнічення власної особистості, хоча сама ситуація вибору визначена зміною емоційного стану. Деструктивне професійне самовизначення (реальний вибір професії не відповідає ані професійному профілю старшокласника, ані його мрії) характеризується тим, що старшокласники почуваються збентеженими, неефективними. Вони мають емоційний дефіцит і переживають пригнічення власної особистості. Успішність у навчанні, відповідно, нижча, ніж у старшокласників з іншими типами професійного самовизначення.

Результати вимірювання індексу агресивності (ІА), індексу агресивної мотивації (ІАМ) та їх порівняння для виявлення потенційної агресивності або пригніченості особистості старшокласників показали, що у старшокласників з конструктивним та ефективним професійним вибором отримано майже однакові середні показники потенційної агресивності; у старшокласників з ефективним професійним вибором переважає показник потенційної агресивності, а у старшокласників із деструктивним типом професійного самовизначення – визначається пригнічення особистості.

Також було виокремлено тип професійного вибору, який раніше не досліджувався – це професійний вибір, який не відповідає омріяній професії старшокласника, але відповідає його професійному профілю. Фактично, мова йде про старшокласників, які омріяли професію випадково, не спираючись на власний професійний профіль. Вважаємо, що корекція вибору відповідно до професійного профілю сприятиме посиленню відчуття самоефективності старшокласників у реальному професійному виборі, контрольованість та бажаність обраного

майбутнього.

У третьому розділі «**Особливості впливу соціально-психологічних чинників на типи професійного вибору старшокласників**» визначено соціально-психологічні чинники та описано їхній вплив на тип професійного вибору старшокласників. Представлено результати формуючого експерименту, за якими доведено значущість розширення знань старшокласників про можливості реалізації власних умінь і навичок у різних видах діяльності. На основі результатів емпіричного дослідження та формуючого експерименту розроблено рекомендації задля підвищення ефективності профорієнтаційної роботи зі старшокласниками.

За допомогою дискримінантного аналізу доведено, що соціально-психологічним чинником професійного самовизначення є *комунікативні властивості*, а саме: комунікабельність, сміливість, домінантність, самодостатність, самоконтроль. При інтерпретації отриманих результатів враховано не тільки величину ступеню певного фактору, а й проаналізовано їх поєднання. Визначено, що всі риси комплексу комунікативних властивостей особистості є значущими при аналізі приналежності до певної групи професійного вибору.

Виявлено статистично значущі відмінності за показниками комунікативної установки з різними типами професійного самовизначення старшокласників (Asymp. Sig. $\leq$,000). Доведено, що готовність реагувати певним чином на міжособистісну взаємодію обумовлено чинником *досвід спілкування*, а саме оцінками та переживаннями сутності набутого досвіду, поглядами та поведінкою. Ці показники суттєво відрізняються залежно від професійного самовизначення старшокласників.

Методом каузометрії було виокремлено такий соціально-психологічний чинник як *каузальні події* професійного самовизначення. Визначено події життя старшокласників, які вплинули на їхній професійний вибір, а саме: події життя, в яких на вибір професії вплинув соціально-політичний клімат країни; економічний статус сім'ї; події, які спрямували до наслідування близького оточення; події, в яких старшокласник мав змогу виявити самосвідомість; події, в яких на вибір професії вплинула мода на професії; вплинули особистісні та суспільні цінності або позначились професійні стереотипи; події, в яких старшокласники усвідомили свої здібності і таланти. Виявилось, що каузальні події по-різному виражені у кожній групі професійного вибору.

Причинно-цільовим каузометричним аналізом виявлено, що та сама подія може стати передумовою як зміни, так і підкріплення професійної ідентичності у контексті індивідуального життєвого досвіду старшокласників. Доведено, що події, які спрямували старшокласників до наслідування близького оточення, можуть бути рефлексивними, коли виступають наслідком подій, в яких старшокласник мав змогу виявити власну самосвідомість, або руйнівними, коли пов'язані з подіями, в яких на вибір професії вплинув соціально-політичний клімат країни або економічний статус сім'ї. Так само події, в яких старшокласники виявили власну самосвідомість, можуть вплинути на ситуацію вибору професії залежно від того, якими причинно-наслідковими зв'язками вони пов'язані з подіями, в яких вони могли виявити особистісні цінності, здібності і таланти. (Таблиця 1)

Каузоматриця для старшокласників з різним професійним вибором

	1	2	3	4	5	6	7	8
1		8,4%	--	--	1,2%	6,0%	2,4%	1,2%
2	6,24%		1,2%	4,8%	2,4%	1,2%	4,8%	1,2%
3	--	--		--	4,8%	4,8%	2,4%	1,2%
4	--	--	--		--	1,2%	2,4%	--
5	1,56%	3,12%	1,56%	--		4,8%	3,6%	3,6%
6	3,12%	7,8%	10,92%	3,12%	3,12%		24,0%	6,0%
7	--	4,68%	3,12%	1,56%	6,24%	31,2%		6,0%
8	--	1,56%	--	--	1,56%	4,68%	4,68%	
	1	2	3	4	5	6	7	8
1		1,64%	2,9%	5,28%	5,42%	7,92%	2,9%	0,63%
2	1,19%		7,05%	4,54%	4,29%	10,54%	2,99%	1,64%
3	1,31%	1,84%		2,27%	6,79%	1,01%	2,38%	2,76%
4	2,74%	1,84%	3,03%		3,66	5,78%	2,02%	1,01%
5	0,65%	0,65%	6,84%	3,8%		2,76%	2,27%	0,59%
6	5,23%	3,03%	2,74%	3,93%	8,09%		7,16%	--
7	1,31%	3,93%	5,35%	1,84%	11,54%	16,9%		1,75%
8	0,65%	--	1,84%	--	3,15%	3,8%	2,74%	
	1	2	3	4	5	6	7	8
1		6,78%	9,34%	4,98%	13,03%	12,08%	4,98%	3,08%
2	2,69%		--	1,23%	2,8%	4,98%	2,8%	1,23%
3	2,9%	--		0,62%	1,85%	2,8%	6,54%	--
4	0,9%	0,9%	--		--	0,62%	1,57%	--
5	4,69%	0,9%	2,9%	4,0%		2,18%	3,75%	1,23%
6	5,58%	3,58%	1,79%	2,0%	12,48%		3,75%	2,18%
7	5,79%	3,58%	5,79%	2,0%	10,9%	6,69%		2,18%
8	1,79	5,37%	--	2,0	3,58%	5,58%	1,79%	
	1	2	3	4	5	6	7	8

Примітка: 1 – соціально-політичний клімат, 2 – економічна ситуація, 3 – стереотипи, 4 – мода, 5 – наслідування, 6 – вияв самосвідомості, 7 – здібності і таланти, 8 – цінності

Події, пов'язані з наслідуванням, впливають і на конструктивний, і на деструктивний вибір професії, але в першому варіанті події наслідування пов'язані з подіями вияву самосвідомості, а у другому — із подіями, пов'язаними з соціально-політичним кліматом. Так само у ситуації, де події вияву самосвідомості тісно пов'язані з подіями, які відобразили економічну ситуацію, тобто коли старшокласник усвідомив фінансову неможливість здобутку омріяної спеціальності, але знайшов компроміс між фінансовою складовою і реалізацією власних здібностей, отже відбулось ефективне самовизначення.

Отже, нами було виокремлено три соціально-психологічні чинники професійного самовизначення старшокласників. (Рис. 1.)

В процесі аналізу результатів тестування старшокласників на основі залежної змінної «конструктивний», «ефективний», «деструктивний» професійний вибір ми отримали підтвердження щодо можливості прогнозування приналежності старшокласників до певної групи вибору професії на основі зазначених соціально-психологічних чинників. Центроїди старшокласників трьох груп професійного вибору

коливаються від 1,311 до ,002 і до -1,110.

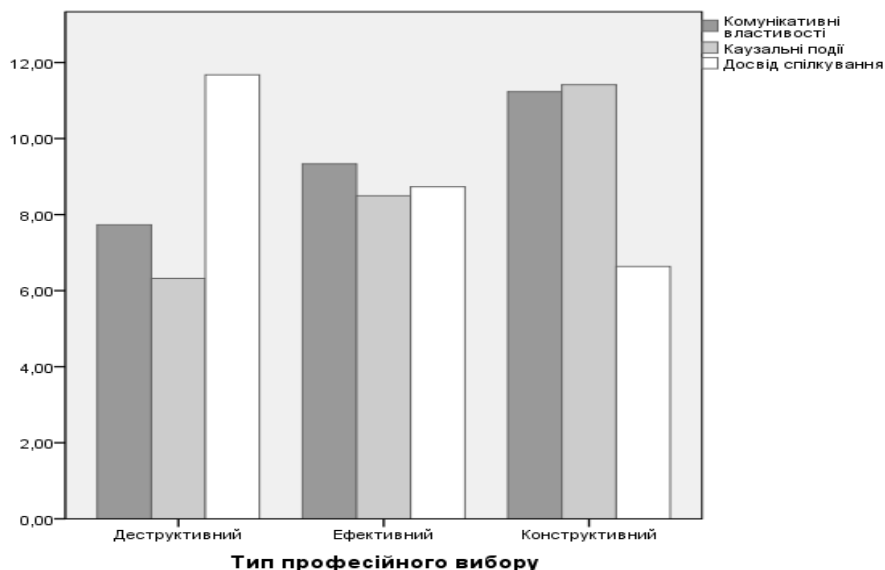

Рис. 1. Середні показники соціально-психологічних чинників у групах старшокласників з різними типами професійного самовизначення

Ми можемо інтерпретувати канонічну функцію відносно її ролі у виокремленні класів: на від'ємному полюсі розташований центроїд групи старшокласників з деструктивним типом професійного вибору, близько до нуля – центроїд групи старшокласників із типом ефективного професійного вибору і на додатному полюсі – центроїд групи старшокласників з конструктивним професійним вибором. Чим більше значення канонічної функції, тим більша можливість приналежності старшокласника до групи з конструктивним вибором. На графіку зображені групові центроїди та об'єкти на осях канонічних функцій. Він допомагає інтерпретувати канонічні функції і візуально зобразити якість класифікації за щільністю об'єктів всередині кожної групи та за чіткістю кордонів між ними. (Рис.2.)

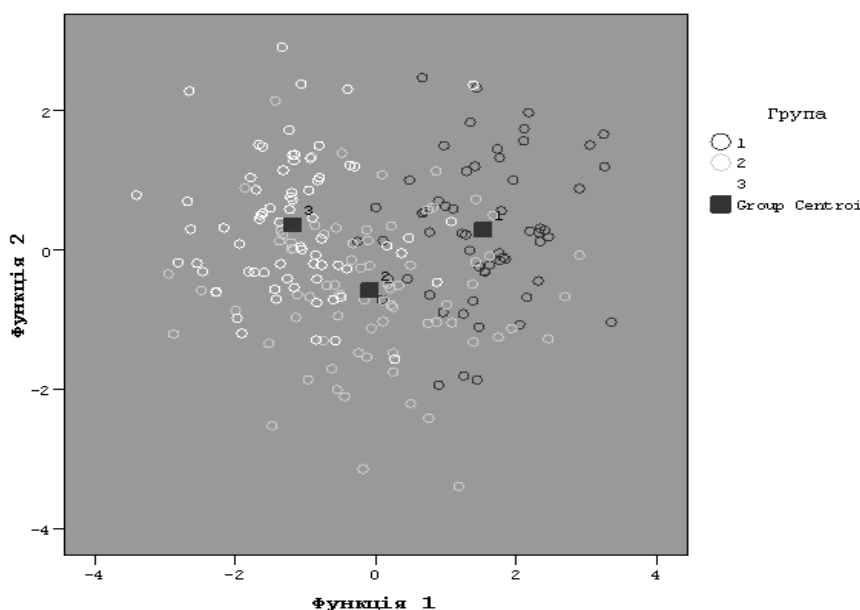

Рис. 2. Приналежність до типів професійного самовизначення старшокласників відповідно до впливу соціально-психологічних чинників

Отримані емпіричні дані постали основою для проведення експерименту, в якому старшокласникам надавався функціональний досвід спілкування щодо вибору професії, а саме знання про різні сфери діяльності, де він може застосувати свої здібності та навички, а отже підвищити самоефективність. Порівняльний аналіз відмінностей між середніми значеннями показників до і після наданого досвіду спілкування за допомогою статистичного методу t-критерію засвідчив зниження індикаторів емоційного стану в експериментальній групі. У групі старшокласників з деструктивним професійним самовизначенням, які брали участь в експерименті, виявлено зміни показників комунікативної установки ($p < 0,05$), емоційного виснаження ($p < 0,05$) й агресії ($p < 0,05$). У групі старшокласників з ефективним професійним вибором визначено статистично достовірну різницю за показниками агресивності ($p < 0,05$). У групі старшокласників з конструктивним професійним самовизначенням статистично значущих змін за досліджуваними показниками не виявлено. Результати показують, що функціональні знання і побудова професійних перспектив допомагають старшокласникам краще усвідомити свої професійні можливості та зіставити їх із вимогами близького оточення, краще зрозуміти себе, усвідомити професійні ролі в житті суспільства, узгодити професійні наміри. Це впливає на покращення психічно-емоційного стану і створює нову внутрішню ситуацію для оптимізації професійного самовизначення.

Емпірично продемонстровано важливість заохочення старшокласників до розвитку їх професійної самосвідомості, що забезпечує нові, кращі умови для професійного самовизначення старшокласників. Встановлено, що самоактуалізація у професійному самовизначенні старшокласників досягається тоді, коли уявлення про себе формується не лише щодо теперішнього часу, але й щодо майбутнього, тобто в аспекті перспективної самоактуалізації у дорослому житті. На основі аналізу соціально-психологічних чинників професійного самовизначення старшокласників та результатів формуючого експерименту розроблено рекомендації щодо оптимізації процесу професійного самовизначення, розширення досвіду спілкування старшокласників щодо вибору професії, а саме знання про різні сфери діяльності, де можуть бути застосовані їхні здібності і навички. Доведено, що досвід спілкування піддається корекції і є важливим елементом профорієнтаційної роботи зі старшокласниками.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми професійного самовизначення особистості, яка полягає у виявленні соціально-психологічних чинників та їхнього впливу на процес професійного вибору старшокласників; наданні практичних рекомендацій щодо оптимізації процесу професійного самовизначення осіб старшого шкільного віку. Отримані результати дозволили зробити такі висновки.

1. Професійне самовизначення старшокласників визначено як довготривалий процес інтеграції в професійний світ, який базується на їхній потребі реалізувати особистісні прагнення в соціальних реаліях і містить низку взаємопов'язаних рішень. Визначено, що старшокласники, відповідно до вікових

особливостей і соціальної ситуації, перебувають на стадії оптації і формують вибір професії під впливом соціально-психологічних чинників. Аналіз проблеми професійного самовизначення у контексті психофізіологічної придатності особистості до певних видів діяльності; обґрунтування вимог до професійної підготовки школярів засвідчили, що вплив соціально-психологічних чинників на професійне самовизначення старшокласників лишається недостатньо вивченим. У контексті феноменологічної теорії, теоретичних ідей каузального аналізу життєвого досвіду соціально-психологічні чинники професійного самовизначення розглядаємо як внутрішні психологічні умови, які опосередковують зовнішні соціальні впливи на поведінку особистості.

2. За результатами тестування і класифікації отриманих даних виокремлено типи професійного вибору старшокласників на основі зіставлення професійного профілю старшокласників, їх професії-мрії і реально обраної професії:

- *конструктивний*, коли реальний професійний вибір відповідає професійному профілю і омріяній старшокласниками професії;

- *ефективний* тип професійного вибору відповідає професійному профілю старшокласників, є відповідним внутрішньому світові старшокласників і результатом особистісного розвитку;

- *деструктивний* тип – коли реальний вибір професії не відповідає професійному профілю старшокласника та його професії-мрії.

Представники різних типів професійного вибору характеризуються різними емоційними станами – рівнем прояву агресії та емоційного виснаження. У старшокласників із конструктивним та ефективним професійним вибором зафіксовано майже однакові середні показники потенційної агресивності; у старшокласників з ефективним професійним вибором переважає показник потенційної агресивності, а у старшокласників із деструктивним типом професійного самовизначення – визначається пригнічення особистості.

3. Виокремлено та охарактеризовано соціально-психологічні чинники професійного самовизначення старшокласників:

- *каузальні події* професійного самовизначення старшокласника, а саме події, пов'язані із наслідуванням професійної діяльності близького оточення; із виявом самосвідомості, як можливості і здатності проявити та випробувати свої вподобання, здібності і навички; із суспільними процесами, які визначають напрямок пошуку старшокласниками свого місця в сучасному професійному світі та впливають на їхнє професійне самовизначення;

- *комунікативні властивості* представлені такими особистісними характеристиками як комунікабельність, сміливість, домінантність, самодостатність, самоконтроль, розслабленість, що відображають потребу старшокласників у спілкуванні, вміння встановлювати соціальні контакти, соціальну адаптивність, проникливість і лідерський потенціал.

- *досвід спілкування* визначений як готовність реагувати певним чином на міжособистісну взаємодію, обумовлену наявним особистісним досвідом і набутими знаннями щодо професійного світу і можливості самореалізації в ньому.

4. Доведено, що набуття старшокласниками досвіду спілкування, в процесі якого відбувається усвідомлення ними можливостей застосування власних вмінь і

навичок у різних видах і сферах діяльності, моделювання подій майбутнього методом каузометрії створює нову ситуацію розвитку самосвідомості, яка сприяє чи забезпечує ефективність професійного самовизначення старшокласників. Аналіз результатів експерименту показав, що надані знання допомагають старшокласникам краще усвідомити свої професійні можливості та зіставити їх із вимогами оточення. Наприкінці експерименту у старшокласників, які отримали позитивний досвід спілкування щодо можливостей власного професійного вибору, на статистично значущому рівні також було зафіксовано зниження показників емоційної напруги.

4. Ґрунтуючись на результатах емпіричного дослідження, розроблено рекомендації щодо профорієнтаційної роботи зі старшокласниками, стан якої вимагає суттєвого вдосконалення. Показано, що при організації такої роботи слід враховувати виокремлені соціально-психологічні чинники та характер їхнього впливу на тип професійного вибору молодих людей. Зокрема важливо створити для старшокласників нову ситуацію вибору через надання досвіду спілкування про можливості реалізації своїх умінь і навичок у різних професійних сферах.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні впливу соціально-психологічних чинників на професійний розвиток особистості, створенні короткотривалих і довготривалих психологічних профорієнтаційних тренінгів професійного самовизначення старшокласників.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

А) Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях затверджених МОН України:

1. Серета О.Ю. Досвід спілкування старшокласників і вибір ними майбутньої професії. *Соціальна психологія* Київ, 2007. №6 (26). С. 155-162.

2. Серета О.Ю. Феномен емоційного вигоряння у старшокласників. *Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості*. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. Т.12. Вип.4. С. 274-283.

3. Серета О.Ю. Старшокласник і агресія: проблема вибору майбутньої професії. *Соціальна психологія*. Київ, 2008. №4 (30). С. 167-174.

4. Серета О.Ю. Вплив досвіду спілкування на професійний вибір старшокласників. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. Київ. 2008. Вип. 19 (22). С. 101-111.

Публікації у виданнях, які входять до міжнародних наукометричних баз:

5. Sereda O. The influence of socio-psychological factors on high school students' professional self-determination. *Psychological journal*. 2019. Vol 5. No 11. URL: <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.11.18>

Б) Опубліковані праці апробаційного характеру:

6. Серета О.Ю. Причини отказа старшекласников от профессии-мечты. *Каузометрия в исследованиях психологического времени и жизненного пути*

личности: прошлое, настоящее, будущее: *Материалы международной научной конференции* (28-29.02.2008, Институт социологии НАН Украины, Киев). Київ, 2008. С. 79-80.

7. Серета О.Ю. Особливості застосування методики «Професійний тип особистості» Дж. Голланда у процесі професійного самовизначення старшокласників. *Літні наукові підсумки 2020 року: тези доповідей XXXI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції* (04.07.2020, онлайн). Дніпро: ГО «НОК», 2020. С. 55-60.

АНОТАЦІЯ

Серета О. Ю. Соціально-психологічні чинники професійного самовизначення старшокласників. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. – Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. – Київ, 2021.

Дисертацію присвячено вивченню проблеми професійного самовизначення, виокремленню соціально-психологічних чинників та особливостей їхнього впливу на професійне самовизначення старшокласників. Визначено типи професійного самовизначення старшокласників на основі зіставлення їхнього професійного профілю, професії-мрії і реально обраної професії. Охарактеризовано емоційний фон кожної ситуації вибору та визначено можливість оптимізації внутрішньої ситуації професійного вибору старшокласників. *Розкрито зміст* соціально-психологічних чинників, які впливають на тип професійного самовизначення старшокласників – *каузальні події* мають подвійний вплив на старшокласників – доведено, що та сама подія може стати передумовою зміни або підкріплення професійної ідентичності у контексті індивідуального життєвого досвіду старшокласників; *комунікативні властивості* визначають особливості міжособистісної взаємодії; опосередкування внутрішніх психологічних умов зовнішнім соціальним середовищем реалізується у формуванні його особистісного *досвіду спілкування*. На основі отриманих результатів розроблено рекомендації щодо проведення профорієнтаційної роботи зі старшокласниками.

Ключові слова: професійне самовизначення, особистісний досвід, типи професійного вибору, комунікативна установка, досвід спілкування, каузальні події, комунікативні риси старшокласників.

ABSTRACT

Sereda O. Yu. Socio-psychological factors of professional self-determination of high school students. – On the rights of the manuscript.

Dissertation for Candidate Degree in Psychological Sciences in specialty 19.00.05 – Social Psychology; Psychology of Social Work. – Institute for Social and Political Psychology of National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021.

The thesis work presents a theoretical generalization and empirical solution of the problem of professional self-determination, the allocation of socio-psychological factors

and the peculiarities of their influence on the professional self-determination of high school students.

The theoretical and empirical analysis of the influence of socio-psychological factors on the professional self-determination of high school students has been carried out. Professional self-determination is defined as a long-term process of finding a place for high school students' own integration into the professional world, which is based on the need to implement personal aspirations in social realities and contains a number of interrelated decisions. It is determined that according to the age and social situation, a high school student is at the stage of optation, so the completion of this stage of his/her professional self-determination is indicated by the choice of profession for further studies or work. At the same time, there is a certain number of activities, in which a high school student has the opportunity to reveal his/her abilities, and they do not always correspond to one subject of activity. Professional self-determination is considered alongside the personal and social self-determination of high school students.

The readiness to choose a profession is primarily due to a certain level of personal maturity of high school students, in particular, due to the constructive interaction of a complex of socio-psychological factors. Socio-psychological factors are defined as internal psychological conditions that mediate external social influences on individual behaviour.

Types of professional self-determination of a high school student are defined based on a comparison of the professional profile of high school students, their dream profession and the actually chosen profession. As a result of testing and classification of the data obtained, three types of professional choice of high school students have been distinguished: one that corresponds to the professional profile and dream profession of a high school student, a professional choice in which the chosen profession corresponds only to a professional profile, and a professional choice in which the chosen profession does not correspond to the professional profile and dream of a high school student. High school students who belong to different types of professional choice are characterized by different emotional states, namely, a feeling of depression and emotional deficit, and as a result – academic success.

The content of social and psychological factors affecting the type of professional self-determination of high school students have been established. *Causal events* of professional self-determination of high school students are determined by life events that influenced the professional choice, namely: "imitation", "manifestation of self-awareness", "socio-political climate". It is proved that one event can cause a change or reinforcement of professional identity in the context of causal relationships of events of professional self-determination of high school students. Thus, it is revealed that events of "imitation" can be reflexive when they are a consequence of events of "self-awareness", or destructive when they are associated with events of "socio-political climate" or "economic situation". *Communication skills* determine the features of interpersonal interaction, are represented by such characteristics as sociability, courage, dominance, self-sufficiency, self-control, relaxation. They belong to the group of communication skills, reflect the need of a high school student for communication, the ability to establish social contacts, social adaptability, insight and leadership potential. The mediation of internal psychological conditions of the external social environment is implemented in the

formation of his personal *communication experience*.

Based on the results of an empirical study, recommendations for implementing career guidance work with high school students have been developed and psychologically justified. The basis for complementing career guidance work should be taking into account the selected socio-psychological factors and the nature of their influence on the type of professional choice of high school students. In particular, it is important to create a new situation of choosing high school students by providing communication experience about the possibility of applying their own orientation in various professional areas.

Keywords: professional self-determination, socio-psychological factors, personal experience, types of professional choice of a high school student, communicative attitude, communication experience, causal events, personal traits of a high school student.

АННОТАЦИЯ

Серета Е.Ю. Социально-психологические факторы профессионального самоопределения старшеклассников. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.05 – социальная психология; психология социальной работы. – Институт социальной и политической психологии НАПН Украины. – Киев, 2021.

Диссертация посвящена изучению проблемы профессионального самоопределения, выделению социально-психологических факторов и особенностей их влияния на профессиональное самоопределение старшеклассников. Определены типы профессионального самоопределения старшеклассников на основе сопоставления их профессионального профиля, профессии-мечты и реально выбранной профессии. Охарактеризованы эмоциональный фон каждой ситуации выбора и определена возможность оптимизации внутренней ситуации профессионального выбора старшеклассников. *Раскрыто содержание* социально-психологических факторов, влияющих на тип профессионального самоопределения старшеклассников - *каузальные события* имеют двойное воздействие на старшеклассников - доказано, что одно событие может стать причиной изменения или подкрепления профессиональной идентичности в контексте индивидуального жизненного опыта старшеклассников; *коммуникативные свойства* определяют особенности межличностного взаимодействия; опосредование внутренних психологических условий внешней социальной средой реализуется в формировании его личностного *опыта общения*. На основе полученных результатов разработаны рекомендации по проведению профориентационной работы со старшеклассниками.

Ключевые слова: профессиональное самоопределение, личностный опыт, типы профессионального выбора старшеклассников, коммуникативная установка, опыт общения, каузальные события, коммуникативные характеристики старшеклассников.

Підписано до друку 24.03.2021
Формат 60x90/16.
Папір офсетний. Друк на різнографі.
Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк. арк. 0,9. Тираж 100 прим.